

РОЗДІЛ III

Історія філософії та культури

УДК 930.1:141.1

Ю. Т. Василенко – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і релігієзнавства Волинського національного університету імені Лесі Українки;
О. Ю. Сільвестрова – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Луцького національного технічного університету

Філософське розуміння “влади розуму” в теоретичній спадщині Б. Паскаля

Роботу виконано на кафедрі філософії і релігієзнавства ВНУ ім. Лесі Українки та кафедрі філософії ЛНТУ

У статті зроблено спробу охарактеризувати проблему людини з позиції суперечності розуму та волі, розуміння і почуття у філософії Б. Паскаля. Звернено увагу на те, як мислитель висвітлює проблеми не лише пізнання, але й моралі та соціального оточення.

Ключові слова: раціоналізм, ірраціоналізм, істина, розум, віра, серце, протиріччя, теорія.

Василенко Ю. Т., Сільвестрова О. Ю. Філософское понимание “власти разума” в теоретическом наследии Б. Паскаля. В статье осуществлена попытка охарактеризовать проблему человека с позиции противоречия ума и воли, понимания и чувства в философии Б. Паскаля. Обращено внимание на освещение мыслителем проблем не только познания, но и морали и социального окружения.

Ключевые слова: рационализм, иррационализм, истина, ум, вера, сердце, противоречие, теория.

Vasylenko Yu. T., Silvestrova O. Yu. The Philosophical Understanding of “Power of Mind” in the Theoretical Inheritance of B. Pascal. In this article an attempt to characterize and describe the problem of a man from the point of view of contradiction of mind and will, understanding and sense in the sphere of B.Pascal’s philosophy was made. The attention of the thinker was paid to the problem of cognition, moral and social environment.

Key words: rationalism, irrationalism, truth, mind, faith, heart, contradiction, theory.

Постановка наукової проблеми та її значення. Із XVII ст. у Європі починається особливий період у розвитку філософської думки, який прийнято називати класичною філософією. Панівною ідеєю філософських розмірковувань стає розум: йому поклоняються, звертаються до нього як до “вищого судді” у справах людських; стверджується ідея “розумності” світу. Формується нова, так звана просвітницько-модерністська філософська парадигма. Одним із яскравих представників у “столітті геніїв” (так іноді називають XVII ст.) був французький філософ Блез Паскаль.

Почувши прізвище Б. Паскаля, сучасна людина, залежно від рівня освіченості, висловить різні, навіть протилежні, думки: раціоналіст, ірраціоналіст, математик, філософ, містик тощо. У класичній філософії Нового часу одні послідовники Б. Паскаля обґрунтовували його ідею “універсальної істини світового буття”, а інші – проголошували абсолютну непередбачуваність Всесвіту, який здатний знищити людину, стерти її.

Думки та висновки Б. Паскаля залишаються актуальними і сьогодні. Як не дивно, мислитель у своїх теоретичних побудовах випереджав майже всіх мислителів Нового часу, поступаючись хіба що І. Канту. Йдеться, звичайно, не про кількість праць (Б. Спіноза, Р. Декарт чи Г. Гегель, які залишили по собі більшу кількість творів), а про їхнє змістовне наповнення.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. У кінці XIX ст. німецький філософ, засновник Баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд зазначав, що філо-

© Василенко Ю. Т., Сільвестрова О. Ю., 2010

софію можна визначити як життєву мудрість, або науку про принципи, або вчення про абсолют, або як самопізнання людського духу тощо, і кожне з цих визначень є чи надто широким, чи надто вузьким, і завжди в історії знайдуться такі представники, які, займаючись філософією, не підпадають під жодне з указаних визначень [1, 67–68]. Ці слова ми повною мірою можемо віднести і до теоретичної спадщини французького вченого і філософа Б. Паскаля.

Важливо відзначити, що категоріальна система європейських мислителів була настільки багатою і своєрідною, що виходила за межі суто філософського змісту й охоплювала інші сфери наук, а також літературу і мистецтво. Фактично, це не стільки категоріальна система філософії, скільки категоріальна система духовної культури. Така думка справедлива і щодо Б. Паскаля, який писав: “Я витратив багато часу на вивчення абстрактних наук, але втратив до них смак – так мало вони дають знань. Згодом я став вивчати людину і зрозумів, що абстрактні науки взагалі чужі їй і що, займаючись ними, я ще гірше розумію, яке моє місце у світі, ніж ті, кому вони невідомі” [3, 144].

Як математик, Б. Паскаль продовжував раціоналістичну лінію у європейській науці XVII ст., проте через духовну кризу відійшов від картезіанського раціоналізму і став на шлях релігійних пошуків. Слава Паскаля як філософа за життя була досить великою, у часи Просвітництва дещо зменшилась, потім знову зросла і з середини XIX ст. продовжує стійко триматися до нашого часу. І нині сучасні мислителі полюбляють звертатися до образу “безодні Паскаля”, до теми “мислячої тростини” та до його афоризму: “Що перевершує геометрію, те перевершує і нас”. А його переконання в тому, “що вся гідність людини в думці” [3, 78] становить кредо філософії Нового часу і Просвітництва, є основою гуманістичної культури з її культом розуму та вірою у безмежний прогрес.

“Людину створено для мислення, в цьому вся її гідність, вся її заслуга і обов’язок її мислити як належить” [3, 78], а тому всі розмірковування про себе вона починає з себе, і в цьому процесі її підстерігають труднощі. Адже потрібно досягнути все у безмежному Всесвіті, до якого належить і сама людина. “Немає для людини завдання більш нерозв’язного, а між тим це і є вона сама” [3, 126].

Про розум, його роль і значення Паскаль говорив часто та докладно. Саме розум робить людину людиною: якщо вона позбавляється ніг, рук або інших органів – вона залишається людиною. Але той, хто позбувся здатності мислити, вже не людина, а тварина [3, 77]. Розум, здатність мислити й досягати – це не тільки те, що робить нас людьми, що відрізняє нас від усієї живої та неживої природи, але й те, що ставить нас вище всієї неживої і живої природи.

Проте “розум керує нами набагато більше владно, ніж господар, – адже той, хто не підкоряється господарю, тільки дурний, той же, хто не підкоряється розуму, нещасний” [3, 60]. Розум не може дати вичерпну відповідь про сутність людини, а тому, на думку Паскаля, лише віра в Бога допоможе їй спробувати вирішити це питання.

Як бачимо, послідовне дотримання раціоналістичних принципів природничо-наукового пізнання приводить Б. Паскаля до розуміння того, що логіко-математичне розмірковування завжди виходить із якихось початкових тверджень (аксіом, принципів, постулатів), які не мають і в принципі не можуть мати строгого (логічного, математичного) обґрунтування. Такі початкові положення, за Б. Паскалем, людина приймає не “розумом” (він їх логічно не обґрунтовує), а “серцем” (вірою).

“Ми досягаємо істину не лише розумом, але й серцем: саме серце допомагає нам досягнути начало начал, і даремні всі зусилля розуму, нездатного до такого досягнення, спростувати всі доведення серця” [3, 116]. Серце відає у людині всім, що виходить за межі її розуму, логіки, свідомості. У гносеологічному плані “серце” позбавляє розум від “поганої нескінченності” визначень і доказів. Проте “серце” не протистоїть розуму, а допомагає йому, воно є, на думку Б. Паскаля, гуманістичною основою розуму.

Ця думка, що прозвучала в епоху панування в духовній культурі раціоналізму й абсолютизації природничо-наукових методів пізнання, вносила дисонанс, за що згодом Б. Паскаль отримав немало докорів в містицизмі. Але чи правомірно вважати містицизмом спробу філософа здолати односторонній раціоналізм, визнати “достовірність” інтуїтивно-чуттєвого знання?

Саме з цих позицій ми зробимо ще одну спробу відкрити одну з таємниць мислителя: ким він був – раціоналістом чи ірраціоналістом? Парадоксально, але однозначної відповіді дати неможливо. Аргументів “за” і “проти” більш ніж достатньо. Адже образ світу постійно змінюється, і з позиції гармонійного розуміння Космосу людина посідала в ньому центральне місце. Перед її очима Всесвіт

поставав як безмежний і безцільний простір, у якому, підкоряючись лише закону механічної детермінації, рухалася інертна матерія. Людина втратила своє місце в центрі Всесвіту і виявилася безмірно малою порівняно з ним. І саме Б. Паскалю ми зобов'язані ідеєю повноти внутрішньої енергії самого розуму та його власної здатності нерозривно пов'язувати внутрішнє і зовнішнє. Як зауважував Б. Паскаль, “останнім висновком розуму має бути визнання, що існує незліченна кількість речей, які його переважають. Слабкий той розум, який не доходить до цієї свідомості” [3, 152].

Відчай від спроб віднайти єдине бачення в науці про людину наштовхнув мислителя підтримати тих, хто відшукує істину з подихом. Сам же Б. Паскаль продовжував пошуки, вважаючи, що не лише розум, а й серце “має свої підстави” [3, 232], і саме за його допомогою ми й осягаємо “перші начала”, а розум “тут зовсім не до речі” [3, 116].

Мислитель перший висловив думку, що ціннісні судження є судженнями нашого почуття, а не судженнями математичного розуму. Цінності не вбачаються теоретичним розумом, але вони відчуються. Для цього треба, проте, мати дуже тонку здатність відчувати. Таке відчуття не є розпливчата сентиментальність, не суб'єктивна фантазія, але деяка особлива здатність судження, яку І. Кант пізніше назвав “практичним розумом”. “Якщо я не знаю основ моральності, наука про навколишній світ не принесе мені втіхи в тяжкі хвилини життя, а от основи моральності втішать і при незнанні науки про предмети зовнішнього світу” [3, 300]. Цей мотив був новим у позиціях мислителів XVII ст., які були переконані у можливостях застосування математичного методу дослідження в науках про людину та її моральність.

Б. Паскаля передусім цікавлять моральні цінності, потім цінності естетичні і, нарешті, цінності політичні та правові. Про кожну річ можна запитати, чи має вона який-небудь сенс або яку-небудь цінність? Для розрізнення позитивної та негативної цінності, добра і зла є особливий вид суджень – не суджень розуму, але суджень серця. І подібні судження мають свою очевидність, вони можуть бути своєрідно доведені. Серце має свою логіку, яка не відома розуму. Серце має власний порядок ідей, відмінний від розсудливого порядку.

“В людині відбувається вічна внутрішня боротьба між розумом і пристрастями. Вона могла би насолоджуватися певним миром, якби мала тільки розум без пристрастей... або одні пристрасті без розуму. Але якщо в неї є те й інше, то вона не може бути без боротьби, не маючи можливості бути в мирі з одним, не воюючи в той же час з іншим. Таким чином, людина завжди роз'єднана і в суперечності сама з собою” [3, 255].

Навряд чи хто-небудь відчував цей трагізм сильніше, ніж сам Б. Паскаль, – і не лише в собі самому, а й у всьому людстві. “Що ж людина за химера! Яка небачена хаотична істота, який предмет протиріч, яке чудо! Суддя усіх речей, нерозумний земний черв; хранитель правди, суміш невпевненості і омани, слава і покидьок Всесвіту” [3, 115].

Тому питання про постійну боротьбу скінченного та нескінченного, людини і Всесвіту, прагнення людини знайти своє місце в ньому були чи не найголовнішими у філософських позиціях Б. Паскаля. “Людина – лише тоненька тростина, але вона мисляча. Саме у цьому її велич і гідність. З допомогою простору Всесвіт охоплює і поглинає мене, а от з допомогою думки я охоплюю Всесвіт” [3, 169]. Розміри людини та її володінь мізерно малі порівняно зі Всесвітом. Всесвіт охоплює та поглинає і людину, і всі її володіння: все це тоне в ньому, як крапля в безмежному океані. Всесвіт не дає людині жодних шансів панувати в ньому і постійно прагне “стерти” людину фізично та духовно. А вона так само прагне не втратити і зберегти себе, досягаючи цього мисленням. Розумом своїм, думкою своєю людина охоплює весь світ, увесь Всесвіт, мислення підносить її над ним. Порівняно з нескінченно величезним Космосом, людина – дійсно крихітна, ледь помітна билина. Вона крихка, як очерет, і щоб покласти край її існуванню, достатньо впливу незначної сили природи.

“Людина осягає і неосяжність природи, і свою малість в порівнянні з нею. І навіть, коли Всесвіт її знищує, перевершує його, тому що знає, що помирає, і що Всесвіт сильніший за неї. Всесвіт же не знає нічого” [3, 78]. У розумі – велич людини, саме розум дозволяє їй охопити думкою весь неосяжний світ, і так піднятися над світом.

Мислити не відповідно до законів Всесвіту чи світового розуму, а всупереч ірраціональному світові, який частково розкривається перед людиною. Мислити не як пошукувач владних функцій у царстві Всесвіту, а просто для того, щоб зберегти в огортаючій нас темряві ще хоча би на мить іскорку розуміння, надії та любові у німому безмежжі буття [2, 67]. І саме в цьому велич людської

багатоманітності, людина безмежно перевищує саму себе та постійно “носить у собі ідею істини”, любить, шукає її та навіть жертвує усім заради неї.

Ось чому, намагаючись дослідити проблему “велич” людини, Б. Паскаль звернув увагу на труднощі, з якими вона стикається повсякчас: відчуття слабкості, вразливість, не вкоріненість, самотність у безмежному Всесвіті, відсутність підтримки тощо. Як сам він зазначав, “істина без любові не є Бог” [3, 42], отже, любов і розум – поняття неподільні, завдання лише в тому, щоб спробувати зняти пов’язку з очей людини і повернути її до світла [3, 43].

Але одностороннє перебільшення переваги людини, абсолютизація її “велич” приводять, згідно з Б. Паскалем, до протилежного результату – до небезпеки вдатися до іншої крайності та перебільшити “нікчемність” людини. Це означало б уподібнити її тваринам і стерти ту грань, яка відділяє людське життя від тваринного існування. При цьому слід зазначити, що, на думку Б. Паскаля, не сама по собі “тваринна природа” людини становить її нікчемність. Вона лише умова, а не причина його нікчемності. Причина полягає у волі людини, яка або управляє несвідомими інстинктами, або сліпо керує, спрямовуючи “тваринний рівень” буття.

“Велич” і “нікчемність” людини виступають у Б. Паскаля як своєрідні діалектичні протилежності, які взаємно обумовлюють, породжують і водночас виключають один одного, утворюючи внутрішню суперечливу та нерозривну єдність. При цьому Б. Паскаль із сумом зазначає, що “нікчемність” ще більше багатолика, ніж “велич”.

Б. Паскаль убачав “нікчемність” людини у недоліках і вадах, у сутності її життя, суперечливості бажань та дій, проблемах міжособистісних відносин, нездатності людини досягти щастя. Людина шукає життя і щастя, а знаходить страждання, хворобу та смерть; у серці плекає ідеали добра, краси і святості, а насправді стикається з радикальним злом власної природи [3, 119].

Саме тут виявляється і “злиденність” соціального оточення, де панує сила, а не справедливість. Не зумівши зробити справедливе сильним, люди оголошують сильне справедливим. Тиранія стає панівною, одягаючись у ідеї справедливого. Якщо думка виступає царем світу, то силою є деспот. “Імперія влади” використовує це і тримається на легковажності та нерозсудливості народу. Проте, стоячи перед вибором між “імперією влади” та “громадянською війною”, Б. Паскаль з гіркотою відзначав, що перевагу віддає першій, як меншому злу [4, 160–163]. Однією з найбільших мрій Паскаля був союз “імперії влади” та “імперії розуму”, перший історичний досвід якого він хотів побачити у царюванні Христини Шведської.

Досить багато написано щодо суперечностей індивідуального та суспільного в людині в теоретичній спадщині Б. Паскаля. Людина своєрідно розгортається в індивідуальній буттєвості через її приналежність як частини до цілого – Космічного універсуму. Вона виступає в його роздумах як “окреме” і водночас досить “своєрідне окреме”, бо здатна осягати цю безмежну цілісність. Але така духовна приналежність до Всесвіту, на думку Б. Паскаля, породжує й найбільшу трагедію людини – усвідомлення скінченності власного буття. Отже, тут колізія розгортається по лінії “конечне – безконечне”. Правда, розкол людської душі значно переважає всі проблеми Всесвіту. Передусім ця розколотість виступає вихідною для людської буттєвості, оскільки варіантів життєвих проявів безліч. Зокрема, це виявляється у постійній самотності, відокремленості людини у суспільстві. І після Б. Паскаля до цієї теми зверталися А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, С. К’єркегор, К. Ясперс тощо.

Вважаючи цю суперечність важливою, Б. Паскаль наголошував, що у багатьох випадках основним тут виступає змішування різних сфер – мислення і волі, коли основна увага приділяється необхідності, яка нібито панує у сфері мислення (логіки) і природі, а свобода – у сфері бажань індивідуального.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Б. Паскаль прагнув відшукати абсолютні людські цінності, а тому відступав від позицій морального релятивізму та індивідуалізму раннього буржуазного суспільства. На перше місце мислитель ставив гідність людини у найширшому сенсі – і в суспільстві, і у світі в цілому. Досить часто філософ зводив соціальні проблеми та несправедливості до морально-психологічних проблем людини як наслідку її недосконалості та “злиденності”. І все ж, констатуючи наявність буржуазної приватної власності, він наголошував на “умовності” переваг “сильних світу”, відстоюючи рівність людей. Ця перевага вимагає “умовної, зовнішньої уваги” до її володарів, на відміну від “природної, внутрішньої уваги” до дійсних чеснот людини (розум, добротність, освіта). Саме “внутрішню увагу”, на думку Б. Паскаля, обов’язково мають закріплювати суспільні закони. Щоправда, мислитель розумів, що “зовнішня увага” вкорінена у

суспільстві на рівні соціальних звичок. І все ж людина має пам'ятати про свою природну рівність із іншими людьми. Адже народ має у своїй основі “здорову думку”. Б. Паскаль був свідком кривавих розправ із французьким народом і прихильно ставився до пригнічених, критикував “твою” і “мою” власність, прагнув досягти серед народу “рівності благ”, хоча і не вірив у соціальну справедливість у післяфрондовій Франції.

У світлі викладених позицій Б. Паскаля варто звернути увагу на його спробу віднайти вирішення цієї проблеми у “себелюбстві”. Сам філософ уважав це питання основою “глибинного обґрунтування”, “коренем” багатьох недоліків і пороків людини. Любов до себе, до свого Я природна для людини і міститься у її серці. Тому Б. Паскаль уважав любов основою поваги і піднесення кожного. Але що відбувається, коли людина надто возвеличує себе? Це породжує в ній злочинну пристрасть, смертельну ненависть до будь-якої критики її недоліків, бо вона відчуває в собі прагнення стерти цю істину, а це їй не вдається. І тому в свідомості такої людини формується ідея задоволення від приниження іншого. Подібна “зіпсованість” природи людини призводить до протилежних результатів: вона ненавидить пороки в собі, а починає ненавидіти істину і правду про себе. Ми ненавидимо істину, але полюбаємо лестоші, любимо бути обдуреними, а тому-то нас і обдурюють. І наше серце досить часто є безрозсудне та несправедливе. Отже, у серця і розуму – різні закони [4, 164–167]. Цю позицію пізніше обґрунтував І. Кант.

Б. Паскаль жив у складний і суперечливий час, коли прірва між вірою та розумом стала надзвичайно глибокою. Мислитель щиро прагнув не служити одразу двом господарям. Почавши зі схиляння перед науковою істиною, в кінці життя він схилювався перед Богом, церквою та релігійними авторитетами. Ми далекі від думки подати однозначні характеристики творчості Б. Паскаля, а хотіли привернути увагу до цієї неординарної особистості.

Література

1. Виндельбанд В. Прелюдии. – СПб., 1904 / В. Виндельбанд // Мир философии : кн. для чтения : в 2-х ч. Ч. I. Исходные философ. проблемы, понятия и принципы. – М. : Мысль, 1991.
2. Малахов В. Світло у темряві (до онтології розуму у філософії Паскаля) / В. Малахов // Sententiae : збірка наук. пр. спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – Вінниця : [б. в.], 2000. – № 1.
3. Паскаль Б. Мысли / Б. Паскаль. – М. : Мысль, 1994.
4. Стрельцова Г. Я. Блез Паскаль / Г. Я. Стрельцова. – М. : [б. и.], 1979. – 237 с.

Статтю подано до редколегії
18.03.2010 р.